

TUGT OG DADEL

Nogle udviklingslinier i Carl Goos' strafferetlige tænkning

Af BERTIL A. FROSELL

Denne artikel¹ præsenterer udviklingslinierne i Carl Goos' opfattelse af grundsynspunktet for strafinstitutionen. Dette synspunkt tillagde Goos betydning for alle spørgsmål, som beskæftiger strafferetten, straffeprocessen og straffuldbyrdelsen². Goos' udvikling afspejler på mange måder typiske udviklinger i tiden. Der bringes derfor ikke blot et støvet pust fra juraens klunketid, men også indtryk fra en kriminalistisk kamp- og nybrudstid. Når nogle idag taler om »nyklassicisme« i strafferetten, kan det måske også være indiceret at behandle en nordisk orienteret strafferetsforsker, der med rette eller urette ofte er blevet betegnet som tilhørende den »klassiske« skole.

Forudsætninger og virksomhed³

Carl Goos (1835-1917) blev juridisk kandidat i 1857. Han havde i sin studietid modtaget de stærkeste påvirkninger fra professoren i retsfilosofi og strafferet, Fr. Chr. Bornemann. Bornemann dyrkede en bred vifte af den tyske idealismes filosoffer, men det var Fr. Jul. Stahl, der kom til at sætte det stærkeste præg på hans modne arbejder. I Goos' unge år spillede Ørsted ikke den store rolle for ham. Men skønt han oprindeligt ikke følte sig særligt personligt tiltrukket af Ørsted, bærer hans arbejder allerede fra begyndelsen et ikke uvæsentligt præg af den Ørstedeske tradition.

Goos' dannelsesrejse fra 1859 til 1861 gik bl.a. til Tyskland, Frankrig og England. I Frankrig gjorde han sig fortrolig med den liberale opposition mod kejserdømmet, og i England dyrkede han procesret og John Stuart Mills forfatterskab. Mills betydning for Goos ligger især på det politiske område og i forståelsen af samfundsökonomien, men også Goos' hævde af en – i øvrigt noget vagt fremstillet – utilitarismes gyldighed i retslæren røber påvirkning fra Mill.

I 1862 overtog Goos den afdøde Bornemanns professorat. I sine yngre år ved universitetet nærrede Goos politisk ganske radikale anskuelser. Et langt virke i det Estrupske Højres tjenste begyndte dog til hans tidligere meningsfællers ærgrelse, da han i 1880 kom i Folketinget for Københavns 5. kreds.

Goos' far var en betonet dansksindet holstener, og han havde selv begyndt sin embedskarriere i det slesvigske ministerium. Allerede mens han var på studierejse i Frankrig, gjorde han propaganda for de danske synspunkter i den dansk-tyske strid. Tabet af Hertugdømmerne til Preussen i 1864 slog hårdt. Siden var Goos på vagt overfor en overvurdering af den tyske strafferetsvidenskab på bekostning af den danske og sluttede sig aktivt til den juridiske skandinavisme, hvad der gav sig udslag

i en lang række aktiviteter og publikationer. Uanset dette hentede han dog stadig inspiration i det tyske sprogområde⁴ og koketterede med det franske.

Det juridiske forfatterskab⁵ er både omfangsrigt og bredt. Hovedemnerne er proces, strafferet og retslære. Da denne artikels tema hører hjemme i strafferettens almindelige del, kan det til kompletteringen af billedet af Goos som strafferetsmand nævnes, at hans måske største videnskabelige bedrift var fremstillingen af »Den danske Strafferets specielle Del«, I-III, Kbh. 1895-96. Dette værk var ved sin detaljrigdom og omfattende anvendelse af retspraksis ganske enestående for sin tid, også efter international målestok. Det er den almindelige opfattelse, at Goos her viste sig som en fremragende, om end til tider noget hårttrukken fortolker, der kunne skabe klarhed selv der, hvor lovgiver havde efterladt et uoverskueligt virvar. Goos' force, såvel som hans svaghed, var nemlig den retlige systematik og den legale logik. Mest for kuriøsitetens skyld kan det anføres, at Goos i »Den nordiske Strafferet« (alm. del 1882, spec. del, 1895) gav den første samlede fremstilling af den svenske strafferets specielle del.

Strafferettens autonomi og det juridiske skøn

Goos hævder strengt strafferettens selvstændighed både over for filosofien og den empiriske natur- og samfundserkendelse. I den første relation gør han front mod forgængerne, Ørsted og Bornemann og imod hovedparten af tysk strafferetsvidenskab siden Feuerbach. I den anden relation derimod vender han sig mod naturalistiske tendenser⁶, der gjorde sig stadig stærkere gældende i samtiden. Hjælpevidenskaber som sociologi, antropologi og medicin (med psykiatrien) kan levere fakta. Hverken i retsvidenskab eller retsanvendelse bør man imidlertid overtage disse discipliners blot hypotetiske antagelser, og de faktiske forholdes »etisk-praktiske« konsekvenser på rettens område er alene retsvidenskaben egnet til at fastlægge. Det stemmer godt med Goos politiske grundsyn, at en selvstændig retsvidenskab kan sættes ind på at afpæle og sikre individernes ret over for samfundet.

I forbindelse med begreber som kausalitet, frie handlinger og tilregnelighed sikrer Goos retsvidenskabens selvstændighed ved at pege på, at deres konkrete anvendelse må bero på et etisk-praktisk juridisk skøn. Begrebet om frie handlinger anser han endog for en i sig selv tom fællesbetegnelse for en ad selvstændig vej begrundet utilregnelighed. Det må, modsat den almindelige opfattelse, hævdes, at skønnet spiller en vigtig rolle for Goos både ved lovfortolkning, fastsættelse af retsfølger og ved bevurdering. Der går her en linie tilbage til Ørsted. Bag Ørsted ligger igen bl.a. Kants idé om »Urteilskraft« som en særlig evne til at henføre det konkrete under noget alment – og omvendt – en evne, der ikke er identisk med fornuften. Men Goos går ikke som Ørsted ind på en nærmere filosofisk og psykologisk analyse af skønnet. Goos nærrede ikke blot, som det var almindeligt i retsvidenskaben i det 19. århundredes anden halvdel, skyhed over for metafysiken, men også over for erkendelsesteo-

rien. I overensstemmelse med Ørsteds anvisninger søger han derimod at udvikle de rationelle begreber så langt, som de kan bære, inden der skrives til skønnet.

Retstridighedslæren, der i årtier blev betragtet som Goos' væsentligste juridiske landvinding, er således læren om et uomgængeligt skøn, byggede på afvejningen af to rationelle krav: På den ene side kravet om nyttig virksomhed og individuel frihed, på den anden side kravet om betryggelse af rettigheder. Også udviklingen i Goos' tilregnelighedsbegreb må ses i lyset af afvejningen af personlig integritet og samfundsinteresse.

De tyske, liberalistiske strafferetsfolk stillede sig ud fra et retssikkerhedssynspunkt og ud fra en retspositivistisk position, som de delte med Goos, gennemgående mere afvisende over for dommerskønnet end han. Dansk retsliv var derimod præget af en før-liberalistisk tradition fra Ørsted⁷. Man overvurderede ikke de formelle garantiers betydning, hverken i relation til straf på analogisk grundlag eller til dommerskønnet i øvrigt. Den materielle garanti, som en høj etos i samfundet og dets retsorganer yder, er den væsentligste og eneste virkelige garanti, der kan ydes borgerne. Denne holdning kom også til at præge det, i det væsentlige af Goos konciperede, straffelovsudkast fra 1912.

Straffens retsgrund - 1875⁸

I overensstemmelse med, hvad der var gængs i kontinental strafferet, bygger Goos sin normative straffeteori i »Indledning til den danske Strafferet« (1875) på en udførlig gennemgang og nedsabling af tidligere opfattelser. Både de generelle og de mere specielle argumenter er i vidt omfang overtaget fra den tysk/franske litteratur og fra Bornemann.

De absolutte teoriers gengældelseslære afvises i hovedsagen på det grundlag, at hævn ikke vil være mindre uantageligt for samfundet end i individuetikken. En religiøst præget begrundelse af gengældelsen som hos Stahl og Bornemann strider mod Goos' retlige utilitarisme. De relative teorier kan true borgernes reelle handlefrihed. Men også herudover er han uvillig til at acceptere statens sædelige ret til at straffe borgerne for at forfølge relative formål. Hans holdning må ses på baggrund af den idé om det frie individ, der ikke må reduceres til middel, som efter Kant havde været en grundlæggende vanskelighed for den strafferetlige tænkning på Kontinentet.

Følgerigtigt tager Goos afstand fra de nyere, praktisk orienterede forbedringsteorier, og fra forbedringselementet i Bornemanns straffeteori. Den myndige borgers motiver for lovlydighed må være en privat sag, som samfundet ikke med magt kan gribe ind i.

Goos er derimod enig med Bornemann i, at det principale synspunkt for straffen må være retshåndhævelse, straffelovens overholdelse gennem efterfølgende håndhævelse af lydigheden mod samfundsmagten. Hos Goos legitimeres denne retshånd-

hævelse med, at straffen skal bøje forbryderens vilje ind under lydighedsfordringen, fordi forbrydelsen som enkeltstående viljesytring er et udslag af lovovertræderens almindelige viljeskarakter på forbrydelsens tidspunkt.

Bag begrundelsen af straffen i forbryderens ulydighed mod staten (som f. eks. også hos Binding) ligger en konservativ-autoritær opfattelse, der står i forbindelse med rester af den idé, at staten har en særegen personlighed. Dette stemmer godt med, at Goos har overtaget tanken fra Bornemann. I den »klassiske« skole levede tanken dog side om side med og begrænsedes af den liberale retsstatstanke⁹. Allerede snart efter fik denne sidste da også en styrkelse hos Goos gennem erkendelsen af, at straffeloven principalt er samfundsmagtens selvbinding og rettesnor for retshåndhævelsen og kun som refleksvirkning giver borgerne befalinger¹⁰.

Goos kunne godt se, at hans efterfølgende retshåndhævelse ved straf måtte fremstå som havende et præventivt sigte. Senere søgte han at tildække dette forhold ved at tale om straffen som en »Villiens Uddannelse eller Tilbageførelse til en Tilstand, der byder Samfundet rimelig Tryghed for, at det kan fæste den Tillid til Forbryderen, hvorpaa hans Fritagelse for præventiv Magt hviler«¹¹.

Interessen for straffuldbyrdelsens former

Allerede i sin »Indledning« (s. 62f) bemærker Goos, at der bør arbejdes for, at de straffuldbyrdende myndigheder får en mulighed for, inden for lovens og straffedommens grænser, at tilpasse straffuldbyrdelsen efter den straffasonendes individualitet. Dette stemmer godt med hans tanker om straffens øjemed og var på linie med tidens mere progressive tendenser. Goos henviser til den liberale, østrigske jurist W. E. Wahlbergs meget læste værk, »Das Princip der Individualisierung in der Strafrechtspflege« fra 1869. Wahlberg var lærer for både von Liszt og H. Lammasch, og hans lære peger ligesom Goos' på flere punkter hen på de tanker, der kom til at præge Den internationale kriminalistiske Forening. Den individualisering, som Goos tilslutter sig, er udtryk for en resocialiseringstanke, der i sit grundlag er alt andet end »individualistisk«. »Unødigt sentimentalitet« i fængselsvæsenet var Goos imod¹².

I en avisartikel fra 1879¹³ anfører Goos, at den danske strafferets relative ligegyldighed over for straffuldbyrdelsen kan have sammenhæng med Bornemanns manglende interesse for dette område. Men når det først er erkendt, at tugtelse indgår i straffens formål, er strafinstituttets psykologiske opgaver ikke blot af væsentlighed for kriminaldommernes sanktionsvalg. Også på den teoretiske strafferetsvidenskab må disse opgavers løsning virke tilbage, »naar denne ikke skal bevæge sig alene i de abstrakte og formelle Begrebsoperationer, hvormed man paa intet andet Omraade vil lade sig nøje«¹⁴.

I 1884 blev Goos udnævnt til overinspektør i fængselsvæsenet, en post, han bestred til 1901. Goos havde givet brug for indtægten, men der var ikke blot tale om et »ben«. Han ydede en stor arbejdsindsats, udfoldede en ikke ubetydelig litterær akti-

vitet på »fængselsvidenskabens« område og deltog i de internationale fængselskonferencer, hvor han bl.a. knyttede kontakter til en række af tidens førende strafferetskyndige. Hans oprindelige forsigtige åbenhed overfor Den internationale kriminalistiske Forening havde da også tydeligvis en vigtig forudsætning i hans pønitentiære virke¹⁵.

Internationalt intermezzo

Da Den internationale kriminalistiske Forening (IKF) blev stiftet af Franz von Liszt, Ad. Prins og G. A. van Hamel den 1.1. 1889, var der også i kriminalistiske kredse, der ikke delte stifternes radikale grundanskuelser, en udbredt forhåbning om, at foreningen kunne bidrage til den fornyelse, som også de moderate, herunder flere indeterminister, anså for nødvendig. Foreningen kunne bidrage til at fremskaffe positiv viden om forbrydernes og forbrydelsernes natur og byde et alternativ til den Bindingske retnings ensidige formalisme¹⁶.

Med et brev af 16.11. 1888 havde von Liszt opfordret Goos til at indtræde i foreningen, såfremt hans videnskabelige holdning i det væsentlige var i overensstemmelse med dens arbejdsprogram¹⁷. Goos tøvede og sendte følere ud blandt sine nordiske kolleger. Den 3.2. 1889 tiltrådte Goos dog foreningen¹⁸.

I sin indmeldelse fremførte Goos to tvivlspunkter overfor von Liszt. For det første var han ængstelig ved arbejdsprogrammets kriminalistiske trosbekendelse, der kunne lægge bånd på hans videnskabelige og praktiske frihed. I denne uvilje mod et kriminalistisk credo bestyrkedes han af Hagströmer. Den ændring i den traditionelle juridiske selvforståelse, som de mange nye internationale fora var udtryk for, havde Goos på forskellig måde medvirket til at fremme. Men grænsen herfor sattes altså af den liberalistiske idé om forskningsfriheden. I sit svar af 12.2. 1889 betoner von Liszt, at man ønsker at behandle konkrete spørgsmål og undgå principstridigheder. Kun måtte folk, der, som Binding og Brusa, kun havde forståelse for begrebsjurisprudens, holdes borte. Selv var han dog livet igennem præget af begrebsjurisprudensen i sit eksegetiske virke.

Sin anden indvending formulerer Goos, som følger: »Ich bin zwar ein »realistischer« Jurist, und kann mich insoweit mit der Hinweisung auf »die Anthropologie und die Soziologie« einverstanden erklären. Andererseits aber kann dies so verstanden werden, dass die Vereinigung als eine Gesellschaft betrachtet werden sollte, die für die Ideen der italienischen anthropologischen Schule Propaganda machen sollte. Mit dieser Schule, die ich als »fysiologisch, deterministisch« (»fatalistisch«) und »materialistisch«¹⁹, bezeichne, bin ich nicht einverstanden. Man kann gegenüber einer sogenannten »klassischen« Kriminaltheorie den Zweck der Strafe festhalten, aber doch in einer »psychologischen, nicht-fatalistischen und nicht-materialistischen« Auffassung seinen Standpunkt haben. Dies ist der Fall mit mir«.

Ved betegnelsen »realistisk« jurist sætter Goos sig i opposition til den jura på idealistisk-filosofisk grundlag, som bl.a. Bornemann havde stået for. Goos erkender principielt, at retslæren må opbygges på en empirisk indhøstet viden om verden. I praksis forblev hans metode dog mere fænomenologisk end systematisk empirisk. Hans stillingtagen til italienerne svarer stikordsmæssigt til Ørstedes indvendinger mod F. G. Howitz i den bekendte fejde i 1820'erne. Dette kan der være grund til at fremhæve, fordi Goos allerede tidligt havde tillagt Ørstedes indlæg mod Howitz »særlig Betydning«²⁰.

Uden forstillelse kunne von Liszt svare, at han ikke ville støtte italienerne og særligt ikke Lombroso. Ad Prins og han havde nemlig – i modsætning til van Hamel – distanceret sig fra Lombroso. I IKFs arbejde kom italienernes synspunkter dog til at spille en ikke uvæsentlig rolle. Adskillige år efter (7.11.1899) skrev Binding til Goos: »Uns war das Programm nicht ehrlich genug, und wir hatten den Eindruck, dass wir zum Vorspann für die italienischen Anthropologen gemacht werden sollten«.

Foranlediget af von Liszt skrev Goos i 1890 en artikel i dette tidsskrifts forgænger, »Nordisk Tidsskrift for Fængelsvæsen og praktisk Strafferet« (s. 65-104), med titlen »Den internationale Forening for Strafferet«. Goos kommenterer her forhandlingerne på foreningens første møde, i Bruxelles, d. 7.-8. august 1889, som Goos i øvrigt ikke selv havde deltaget i. Goos søger desuden i videst muligt omfang at fortolke foreningens statutter, således at de kan forenes med hans eget syn på strafferetten. Vanskeligheder voldte især statutternes ønske om afskaffelse af de kortvarige fængselsstraffe og om uskadeliggørelse af uforbederlige vaneforbrydere for så lang tid som muligt, selv ved gentagen småkriminalitet. Generelt fremhæver Goos, at forfølgelsen af kriminalpolitiske formål gennem straffen må begrænses ved et specifikt juridisk synspunkt, der beskytter forbryderen. Det samme synspunkt hyldede von Liszt, skønt de konsekvenser, han drog deraf med tiden udhuledes. Tanken gav sig da også et vist, men uklart, udtryk i statutterne, der var konciperede af von Liszt²¹.

Hagerup, der stod i nær personlig kontakt med von Liszt²², offentliggjorde i Tfr 1890 s. 224ff en lignende artikel, ligeledes på opfordring af von Liszt. Både Hagerup og Goos var blandt det nye tidsskrifts redaktører. Såvel holdningerne som argumentationen ligner i høj grad den, man finder hos Goos, men konfereret deres synspunkter havde de ikke²³. Det er karakteristisk, at Hagerups artikel bærer vidne om stor fortrolighed med den litterære produktion, der udgik fra de reform-ivrige kredse. Noget lignende afslører sig ikke hos Goos, der i det hele taget ikke var overvældende belæst²⁴.

Ti år senere, da Dansk Kriminalistforening skulle dannes som landsgruppe under IKF, var Goos – trods sin mellemliggende udvikling – igen i tvivl om, hvorledes han skulle forholde sig. Han skrev til Binding, von Bar og Heinrich Lammasch²⁵, tre forskere, der alle havde videnskabelige berøringspunkter med hans tænkning. Von Liszt

havde netop opgivet tilregnelighedsbegrebet, og den tyske strafferet var en veritabel heksegryde²⁶.

Bindings svar røber bitter foragt for alt, der havde berøring med IKF og for von Liszt i særdeleshed. Von Bar håbede på muligheden for en praktisk forståelse, »als mir die Erfahrung gezeigt hat, dass die Führer der Kriminalvereinigung um zu praktischen Ergebnissen zu gelangen, ihren schäumenden Wein sehr stark mit dem Wasser des geltenden Recht verdünnen müssen«. Dog så han med ængstelse på von Liszts udvikling. Lammasch klager over, at von Liszt og i endnu højere grad foreningens anden førende kraft, van Hamel, var gennemtrængt af den materialistiske opfattelse, og at IKF var forfalden til deterministisk dogmatisme. På grund af von Liszt havde Lammasch, der betragtede sig som tilhørende den positivistiske skole²⁷, i et åbent brev meldt sig ud af IKF: »Seither verfolgt mich Liszt mit all der Impetuosität seines leidenschaftlichen Naturells. In besorge, dass jeder, der nicht blindlings zu ihm schwört, schliesslich zum Bruche mit ihm wird kommen müssen«.

Goos, der ikke længere var medlem af IKF, sagde dog ja til at optræde som præsident for Dansk Kriminalistforenings første årsmøde, d. 24.-26. september 1900 i København. Han var da justitsminister i det sidste kabinet inden systemskiftet. Den eneste gang han tog ordet for en personlig bemærkning, betonedede han blot, at foreningen som sådan ikke krævede nogen bestemt stillingtagen af sine medlemmer²⁸. Foreningens tendenser var ham fremmede.

Praktiske postulater

I årene efter udgivelsen af »Indledningen« i 1875 udviklede Goos gradvis de synspunkter, som han i brevet til von Liszt endnu i hovedsagen giver en negativ bestemmelse af²⁹. I det følgende tages udgangspunkt i Goos opfattelser omkring 1892, det år, da han afsluttede udgivelsen af de mange gange omarbejdede »Forelæsninger over den almindelige Retslære«.

En overbetoning af det kriminalpolitiske hensyn, det vil for Goos sige hensynet til kriminalitetsbekæmpelsen, vil føre til, at normale individer behandles som utilregnelige. Ubestemte straffetider, »indeterminate sentences« kendte man allerede til. Men logisk vil man end ikke kunne kræve forbrydelse og dom, før man griber ind overfor farlige individer. Straffelovens specielle del med dens klassifikation af forbrydelserne vil miste sin betydning, og kampen mod tilregnelige forbrydere vil glide fra domstolene over på administrationen. Det specifikke begreb om straf til forskel fra de korrektions- og repressionsforanstaltninger, der anvendes overfor utilregnelige (afsindige, børn), vil nemlig opløses. Herved ville man gå alt for vidt i opofrelsen af individernes interesse over for samfundsinteressen. De grundsætninger for stats- og samfundsmagtens begrænsning, man møjsommeligt har kæmpet sig frem til, kan man ikke opgives uden at ende i barbariet.

Det var særligt afskyen for »indeterminate sentences«, der fik Goos til at overveje

sin stilling. Efter hans hidtidige teori måtte de følgerigtigt accepteres³⁰. Proportionaliteten i strafanvendelsen skal nu sikres ved at se straffen som sonen: *Malum passionis ob malum actionis*. Straffen skal være forbyrdelsens ideelle modvægt og restitution. Herved kan det forklares, hvorfor der straffes i tilfælde, hvor forbyrderens vilje allerede er rettet. Det gav Goos' hidtidige teori ikke svar på. På den anden side kan gengældelsessynspunktet ikke stå alene, fordi det ikke giver nogen holdepunkter for, hvorledes straffuldbyrdsen bør ordnes.

Goos søger først at sikre, hvad man kan kalde den moralske tilregnelighed. Dermed får kategorien *skyld*, på linie med, hvad der skete i samtidens tyske strafferet³¹, en langt større betydning for ham end tidligere.

Tidligere havde Goos ment, at alene viljesfatalismen, der anså menneskelige handlinger for upåvirkelige af menneskelige påvirkningsbestræbelser og alene fysiologisk bestemt, var uforenelig med tilregnelighedstanken. Denne opfattelse anså han for uforenelig med opdragelsens og straffens faktiske effektivitet. De to andre muligheder var, at bevæggrundene ikke stod i årsagssammenhæng med beslutningerne, eller at viljen kan skabe motiver, som senere determinerer den. Mellem disse to opfattelser mente Goos ikke, at retslæren var kaldet til at vælge. Empirisk kunne spørgsmålet ikke løses³².

Nu mener han imidlertid, at den sædelige skyld kræver en vis egentlig *viljesfrihed*, som må antages af retsordenen som et praktisk postulat for at undgå de konsekvenser, som det vil medføre, at straffen ikke kan udmåles proportionalt med en foreliggende brøde. Goos er her under påvirkning af den realistiske filosof K. Kroman, til hvis »Kortfattet Tænke- og Sjælelære« fra 1882 han også henviser.

I diskussion med Kant og Mill opbygger Kroman sin lære om årsagssætningen som et praktisk postulat, som mennesket må fastholde med »Selvopholdelsesdriftens Styrke« af hensyn til sin interesse i erkendelsen. Hensynet til ansvarlighedstankens opretholdelse kan på den anden side føre til, at den enkelte vælger ikke at opfatte kausalitetssætningen som gyldig for viljeslivet. Ansvarlighedstanken viser sig nemlig igen og igen som en følelsens fordring og er umulig at hævde uden antagelsen af »nogen« viljesfrihed³³.

Det bemærkes, at Goos ved at lade retsordenen bygge på et praktisk postulat om viljesfrihed, i modsætning til, hvad der var gængs på Kontinentet, ikke lader retslæren bestemme af filosofien. Ørsted havde jo også afvist nødvendigheden af at antage Kants lære om den blot intelligible frihed for rettens område, eller i det hele taget at binde retten til »spekulationens« resultater på dette område. En henvisning til den sunde menneskeforstands oprindelige bevidsthed om friheden slog til³⁴.

Man kan ikke fra antagelsen af viljesfrihed i forbindelse med et foreliggende retsbrud umiddelbart slutte sig til, at gerningsmanden bør straffes. Der kræves hertil yderligere en idé, der giver straffen mening eller formål³⁵. Hos Goos henvises der til, at alternativet til straf, da der må være en retshåndhævelse, bliver en mere dybtgåen-

de indgriben fra samfundsmagtens side, som er uforenelig med et civiliseret samfundsliv. *Gengældelsens* sædelige rigtighed må derfor postuleres af retsordenen uden hensyntagen til, hvad der måtte gælde i etikken i øvrigt³⁶. Der er for Goos tale om et specifikt retligt postulat, ikke som for Bornemann et generelt etisk³⁷. Goos fraviger her sin utilitaristiske – særligt mod Bornemann rettede – hævde af, at retten ikke kan fastsættes på et subjektivt grundlag. Senere går han endog så vidt som til at begrunde gengældelsen i den almindelige bevidstheds umiddelbare tilsagn³⁸. Dette står i den skarpeste modstrid med hans tidligere kraftige tilbagevisning af Bornemanns romantiske tanker om folkeånden og om tænkning i masserne som legitimation for retsnormer.

Henvisningen til retsbevidstheden som grundlag for gengældelsen var også almindelig hos det store flertal inden for den klassiske skole i det 19. århundredes anden halvdel, som forsigtigt undgik at begrunde deres standpunkt metafysisk³⁹.

Da Goos ikke har begrundet gengældelsen metafysisk, kan han på den anden side blive sin utilitarisme tro i relation til den opfattelse, at retshåndhævelsen bærer relativitetens kendemærke: Samfundets pligt til at straffe beror på, om ikke andre samfundshensyn overvejer retshåndhævelsessynspunktet. Herved åbnes mulighed for fleksibilitet i sanktionsvalg og strafudmåling, hvor hensynet til tugten kræver en særlig sanktionsform eller ikke kræver så hård en straf, som gengældelsen legitimerer, og for benådning på grundlag af en eventuel rettelse hos den dømte. Endelig indebærer den særlige begrundelse af gengældelsen i forbindelse med straffens tilknytning til forbryderens ulydighed mod samfundsmagten, at Goos slipper uden om det klassiske problem, om forskellige strafbegrundelser ved *mala per se* og *mala prohibita*.

Uanset, at Goos indførte gengældelsens idé i sin straffeteori for at begrænse straffens anvendelse, kritiserer han Ørsted for blot at have ladet »retfærdigheden« spille en negativ, begrænsende rolle i straffesystemet⁴⁰. Retfærdigheden, forstået som gengældelse, bør også have den positive funktion at hjemle straf, hvor hensynet til sikkerhed eller tugt ikke gør det. Gengældelsestanken indtager da også førstepladsen i Goos' nye foreningsteori: Derfor »maa Straffen være først og fremmest effektiv Dadel og dernæst, for saa vidt den effektive Dadel efterlader Plads og Opfordring dertil, tillige Tugt«⁴¹. Der er herved sikret overvægt for det synspunkt, som beskytter borgerne. Samtidig undgås det, at gengældelsen – som det ofte skete – alene betragtes som en retsstatlig garanti m.h.t. strafudmålingen, der sikrer individerne mod det synspunkt, hvorunder man i virkeligheden betragter straffen⁴². Som konsekvens af sine tanker accepterer Goos nu dødsstraffen, selv om den udelukker tugt.

Hvor Goos kompletterer sin oprindeligt relative teori med et absolut element, gik udviklingen i den klassiske skole – og selv hos den sene Binding – i retning af en stigende anerkendelse af hensynet til den absolut begrundede strafs relative effekter. Synspunkterne nærmede sig derfor hinanden betydeligt.

Goos søger at forsvare *tilregnelighedsbegrebet* mod den opløsning, som truede det i den strafferetlige naturalisme, hvor forbryderen blev betragtet som »forbrydermenneske«, som »abnorm« eller »farlig«⁴³. Overfor de tilregnelige må samfundet handle ud fra den præsumption, at de er forbederlige. Goos mener ikke, at denne antagelse bygger på en fiktion, men tilregnelighedsbegrebet må opretholdes, uanset om dette holder stik. Ellers vil man ende i en barbarisk og despotisk retstilstand⁴⁴.

Selv efter, at Goos havde tilsluttet sig læren om viljesfrihed i snævrere forstand, opgiver han ikke den tanke, at utilregneligheden må statuere ud fra en sammensat retlig overvejelse, nemlig, når hverken dadel eller tugt har nogen rimelig mening. Afgrænsningen rejser mange spørgsmål, som Goos lader ubesvarede. Der sker dog – ud fra hensynet til borgernes beskyttelse – den ændring hos Goos, at han nu mener, at et objektivi naturgrundlag må kræves for at statuere utilregnelighed. Derimod er dette naturgrundlag ikke i sig selv tilstrækkeligt. Det herved fastlagte – ingenlunde enstående – blandet retligt-biologiske kriterium kom, trods modstand fra lægelig side, til at ligge til grund for straffelovsudkastet fra 1912.

I den gryende strid om behandlingen af de såkaldt *formindsket tilregnelige* gør Goos et overraskende og elegant argumentatorisk greb. Da det er en byrde at falde ind under statens mere hensynsløse foranstaltninger overfor utilregnelige, bør man, for så vidt der empirisk kan påvises mellemtilfælde, behandle dem som tilregnelige. Mod en særlig mild strafudmåling for denne gruppe kan der derimod intet indvendes.

I øvrigt vil Goos ikke, som det har været hævdet, lade de utilregnelige i stikken overfor samfundsmagten. De bør ikke blot undergives negative sikringsforanstaltninger, men bør tillige modtage positiv forsorg⁴⁵.

I sin artikel i Fængselstidsskriftet påpeger Goos, at sondringen mellem *lejligheds- og vaneforbrydere* måtte prøves på sin empiriske holdbarhed. Særligt efter Wahlberg havde den haft stor betydning for reformbevægelsen, og IKFs statutter hævdede, at den burde lægges til grund for straffelovgivningen⁴⁶. Goos anså det ikke for sandsynligt, at den korrekte hensyntagen til sondringen ville kræve nye love, nye straffeanstalter eller nye straffenormer: »Det må nemlig erkendes, at en formel, der skarpt sonder mellem »afskrække«, »forbedre« og »uskadeliggøre«, ikke finder, eller kan finde, et ligeså skarpt afpræg i det praktiske liv, men i dette kun kan have et meget betinget og relativt værd«⁴⁷. Også Bernhard Getz betonede over for von Liszt, at sondringen kun kunne få meget ringe indflydelse på lovgivningen i forhold til sin betydning for domstolenes strafudmåling i praksis⁴⁸. I straffelovsudkastet fra 1912 forudsås betydelige udvidelser af strafferammerne for recidivister, men på det objektive grundlag, som tidligere straffedomme byder, ikke på grundlag af den subjektive »uforbederlighed«.

Efter det udviklede måtte *strafudmålingen*⁴⁹ egentlig stå som det hængsel, hvorom hele Goos' nytænkning m.h.t. straffen drejer sig. Men netop på dette punkt har

han ikke meget at sige. Oprindeligt havde han hævdet, at den større eller mindre relative vigtighed af lydighedsfordringens håndhævelse, der havde sammenhæng med forbrydelsens objektive beskaffenhed, måtte bestemme fastsættelsen af strafferammen. Uden denne ville forbryderen være hjemfalden til vilkårlighed. Den nødvendige individualisering ved straffastsættelsen og under straffuldbyrdelsen måtte ske ud fra de givne subjektive, psykologiske data. I denne forbindelse havde han i polemik mod Bornemann velargumenteret afvist muligheden af en blot nogenlunde præcis strafudmåling udfra et gengældelsessynspunkt. Nu hævder han, at den konkrete strafudmåling, udfindelsen af den lidelse, der modsvarer viljens brøde, ikke er noget »regnestykke«. Fastsættelsen beror på samfundets sædelige følelse eller skøn. Man kan af Goos' udrædninger slutte, at skylden i relation til gengældelselementet i hans straffeteori, som hos Binding, bestemmes i forhold til forbryderens vilje (ulydighed), ikke i forhold til den skete krænkelse af et retsgode.⁵⁰

*Straffene*⁵¹ opdeler Goos i dem, der muliggør en positiv tugtende virksomhed, og dem, der blot har en vis egen evne til at tugte viljen. Til den første gruppe hører de nogenlunde lange frihedsstraffe, til den anden de korte frihedsstraffe og bødestrafene. Goos forstår godt, at reformbevægelsen, som f. eks. i IKFs statutter, særlig har rettet sine angreb mod den anden, i praksis vigtigste, gruppe. P.g.a. proportionalitetskravet til en væsentlig nedbringelse af de korte frihedsstraffe dog ikke kunne gennemføres. Man bør dog, særlig gennem afsoning i celle, bestræbe sig på, at straffene ikke direkte modvirker tugten. Frihedsstraffene før de pønitiære reformer i århundredets begyndelse var alt for ofte »Skoler til Fordærvelse«⁵². For bødestrafenes vedkommende bør man sikre en effektiv inddrivelse, så en subsidær frihedsstraf undgås. *Den betingede domfældelse* anser Goos for en nyttig nyskabelse, men kun på meget snævre indikationer. Goos kan ikke billige det almindelige synspunkt i reformbevægelsen, at de må tages i anvendelse ud fra det kriminalpolitiske hensyn at mindske anvendelsen af de korte frihedsstraffe, der blev anset for direkte kriminalitetsfremmende. P.g.a. deres ringe repressive kraft må de snarere begrundes i hensynet til forbryderen. Han kom dog i tvivl om, hvorvidt det var domstolene, der burde gøre straffedomme betingede.

Kontinuitet og nybrud

Goos opretholder den traditionelle søgen efter et eller, om ondt skal være, to bestemmende synspunkter for straffen. Derfor kan han ikke blot på utilitaristisk grundlag opstille et katalog over de retspolitiske målsætninger for straffen og et tilsvarende katalog over de begrænsninger, der må gøres i midlerne til disse måls opnåelse. Han griber til de argumentatorisk svage postulater og nærmer sig den »klassiske« skoles opfattelser. At accepten af gengældelsesmomentet bragte hans teori nærmere til det overleverede straffeinstituts virkelighed som socialt fænomen, var Goos sig bevidst⁵³. Han ville jo netop bevare det som nødvendig forudsætning for

den bestående samfundsorden, som han anså for værdifuld. Men han går ikke som den åndsbeslægtede Merkel den vej at tage udgangspunkt i en beskrivelse og analyse af straffen som socialt fænomen, selv om Merkel viste, at der ad denne vej godt kunne grundes en lære, der lå væsentligt nærmere ved Goos' tænkning, end tilfældet var hos de andre sociologisk orienterede reformkriminalister.⁵⁴

M.h.t. den centrale formel i den tyske »skolestrid«, om det er handlingen eller gerningsmanden, der skal straffes, valgte Goos ikke side. Skylden var på én gang karakterologisk og konkretiseret i handlingen. Goos havde været tidligt ude med sin karakterologiske skyldlære, men han ville ikke drage de vide konsekvenser af forbryderens »farlighed«, som reformbevægelsens mænd senere gjorde. En dybere vurdering af og hensyntagen til forbryderens individualitet mente han i øvrigt måtte være administrationens og ikke domstolenes sag.⁵⁵

Nytænkningen af straffeteorien udgør et enestående brud i Goos' forfatterskab, men han var tro mod sine overordnede politisk-etiske holdninger. Som det gennemgående også var tilfældet med den klassiske skoles folk, var han tilhænger af en liberal retsstat med en velsikret statsfri zone, hvor individerne kunne handle frit og varetage deres etiske udvikling. Hertil knyttede sig ønsket om værdineutral, »logisk« behandling af den af statsmagten fastsatte ret. Disse tanker ligger bag hans retstridigheds- og kausalitetslære, hans særlige lære om meddelagtighed i forbrydelse, hans opfattelse af retskildernes væsen og hans fortolkningslære. Set i sammenhæng med Mills politiske økonomi forklarer de ligeledes den måde, hvorpå han benytter det Hegelske begreb om det borgerlige samfund, som han havde overtaget fra Bornemann. Selv om Goos ikke anså statsmagtens grænser overfor individerne for klart afgrænset⁵⁶, så han sig nødsaget til at præcisere dem for strafferettens vedkommende.

Fleere af reformbevægelsens mænd, som von Liszt og van Hamel, var politisk aktive på de liberale partiers venstrefløj. I Danmark sluttede Carl Torp sig til Det radikale Venstre. Sammenknytningen af »personlighed« og »frihed« havde mistet den kraft som etisk grundfigur, den tidligere havde haft for både konservative og liberale. Samfundsinteressen opprioriteredes. Denne udvikling mærkedes naturligvis også og især gennem de socialistiske partiers stigende betydning. Den af von Liszt indførte dyrkelse af kriminalpolitikken som en del af strafferetsvidenskaben måtte komme til at stå i et spændingsforhold til den værdineutral, begrebsorienterede eksegese, som foreløbigt fastholdtes.

Goos og den klassiske skole måtte se reformbevægelsen som en regression til de kriminalpræventivt orienterede teorier fra århundredets begyndelse, som Goos' oprindelige teori jo i realiteten var beslægtet med, blot med den forskel, at nu også tilregnelighedsideen var truet. De så deri også en tilbagevenden til det absolutistiske samfundssyn (politistaten), der havde fostret disse teorier⁵⁷. Derfor kom Goos til at anse de absolutte teorier, der var fremgået af »fransk individualisme og tysk filosofi«, som et sædeligt fremskridt⁵⁸.

Men netop det manglende fundament i tysk filosofi begrundede en væsentlig svaghed i Goos' straffeteori absolutte element. Mange af de begreber, hvori han søgte tilflugt, blev blotte skalkeskjul for retspolitiske fordringer, revet ud af deres tankemæssige ramme. Tilregnelighedsbegrebet hos Goos savner f. eks. klar sammenhæng med hans begreb om den »sædelige personlighed«. Når disse begreber hver for sig er lidet oplysende og heller ikke kaster lys over hinanden, hænger det sammen med, at de har mistet deres oprindelige plads i et filosofisk helhedssyn, som de f. eks. havde haft hos Bornemann.

På det legislative plan blev frugten af Goos' kriminalistiske udvikling straffelovs-udkastet fra 1912. Tidens måske mest neutrale iagttagere, Eyvind Olrik, der selv kom til at medvirke ved den nye straffelovs tilblivelse, slog fast, at Goos ikke her havde svigtet sin ungdoms idealer, men havde vist betydelig imødekommenhed over for tidens reformkrav. Han mente, at der her var givet et brugbart udgangspunkt for et langvarigt kommende arbejde for en straffelovsreform⁵⁹. Kan hændes, at påvirkningen fra Goos fik større modererende indflydelse på det videre arbejde med straffeloven, end man hidtil har gjort sig klart.

Noter

- 1) Denne artikel bygger på en større opgave om Carl Goos' strafferetlige forfatterskab, udarbejdet under vejledning af prof. dr. jur. & phil. D. Tamm og ved sommereksamen 1986 bedømt ved Københavns Universitet.
- 2) Forelæsninger over den almindelige Retslære, II, Kbh. 1892, s. 625.
- 3) Jfr. D. Tamm i Da. biogr. lek., 3. udg. Kbh. 1980, bd. 5, s. 247ff med litteraturhenvisninger.
- 4) Således reciperede han næsten fuldkomment A. Merckels retspositivistiske retskilde- og fortolkningslære, som han først sent blødgjorde noget.
- 5) Bibliografi i UfR 1915 B s. 24ff.
- 6) Se f. eks. H. Welzel, Naturalismus und Wertphilosophie im Strafrecht, Mannheim 1935.
- 7) Jfr. den sene Goos i TfR 1900 s. 116ff.
- 8) Afsnittet bygger på Indledning til den danske Strafferet, Kbh. 1875, s. 12-64.
- 9) H. Rauch, Die klassische Strafrechtslehre in ihrer politischen Bedeutung, Lpz. 1936, s. 12ff.
- 10) Den danske Strafferets almindelige Del. Første Afsnit. Om Forbrydelsen, Kbh. 1878, s. 336f, noten. Forelæsninger over den almindelige Retslære, Kbh. 1885, s. 98. Ændringen lod sig let foretage på det grundlag, Goos havde overtaget fra Stahl/Bornemann. Formodentligt var Goos her foruden af Merkel påvirket af R. v. Ihering, Der Zweck im Recht, I, Lpz. 1877 og, jfr. UfR 1878 s. 1065, af K. Binding, Die Normen und ihre Übertretung, I, Lpz. 1872.
- 11) Retslæren II, s. 620.
- 12) Nordisk Tidsskrift for Fængselsvæsen 1890 s. 73.
- 13) Dagbladet, onsd. d. 30 apr. 1879, s. 1.
- 14) Jfr. for metoden UfR 1876 s. 1070f og Dagbladet, 28. okt. 1879, s. 1, samt Stig Jørgensen i TfR 1966 s. 613.
- 15) NTF 1890 s. 72-74 og 79-80.
- 16) Mitteil. d. intern. kriminalist. Vereinigung, 1914, s. 1-20. H. Lammasch til Goos, 8.11. 1889, (som de andre benyttede breve til Goos i dennes privatarkiv i Rigsarkivet, København).
- 17) Statutter i Mitteil. d. IKV, 1889, s. 1.

- 18) Indmeldelse trykt i uddrag i Mitteil. d. IKV, 1914, s. 15f.
- 19) Jfr. med respekt af retslærens autonomi, Retslæren I, s. 295.
- 20) Indledning, s. 443 og 445.
- 21) »Hätte ich heute unsern Art. II neu zu entwerfen, er würde gewiss »...moderierter« ausfallen«, Liszt til Goos, 22.5. 1890.
- 22) Se f. eks. Mitteil. d. IKV, 1914, s. 2.
- 23) If. brev fra Hagerup til Goos, af 26.5. 1890.
- 24) Jfr. K. Dahl, Hovedpunkter af den danske Retsvidenskabs Historie, Kbh. 1937, s. 96. Kendelige spor i forfatterskabet satte dog von Liszts kriminalpolitiske artikler i Zeitschrift für die gesammte Strafrechtswissenschaft, 1889, s. 452-498 og 737-783, samt 1890, s. 51-83.
- 25) Svarbreve henholdsvis 7.11. 1899, 6.11. 1899 og 8.11. 1899.
- 26) jfr. F. Dahl, Juridiske Profiler, Kbh. 1920, s. 158ff med udførlige litteraturhenvisninger.
- 27) Mitteil. d. IKV, 1914, s. 14.
- 28) Forhandlingerne paa Dansk Kriminalistforenings første Aarsmøde, Kbh. 1900, s. 1 og 14.
- 29) Den gradvise udvikling afspejles i NTFF 1890, s. 65-104, Retslæren I, 1885 (første hæfte 1880), s. 291-312, Retslæren II, 1892 (1.-2. hæfte 1890), s. 463ff, s. 515-548, 572-582, 610-635. Desuden personlige bemærkninger i A. S. Ørsteds Betydning for Moral- og Retsfilosofien samt Strafferetsvidenskaben, I-II, Kbh. 1904-07.
- 30) Retslæren II, s. 521.
- 31) Jfr. H. Achenbach, Historische und dogmatische Grundlagen der strafrechtssystematischen Schuldlehre, Berl. 1974.
- 32) Indledning, s. 61f, Alm. Del. I, s. 262ff, jfr. Retslæren I, s. 291ff, II, 516ff. Inddelingen var gængs.
- 33) K. Kromann, Kortfattet Tænke- og Sjælelære, Kbh. 1882, s. 143 ff, Vor Naturerkendelse, Kbh. 1883, s. 239ff.
- 34) Juridisk Tidsskrift, IX, 2. s. 252f. I samme retning bl.a. Lammasch i Der Gerichtssaal, Z.f. Strafr. u. Strafproz. etc, 1892, s. 155.
- 35) Jfr. H. Holzhauser, Willensfreiheit und Strafe. Das Problem der Willensfreiheit in der Strafrechtslehre des 19. Jahrhunderts, Berl. 1970, s. 126f.
- 36) Accepten af egentlig gengældelse turde udelukke bestemmende indflydelse fra von Bar.
- 37) F. C. Bornemann, Forelæsn. over den danske Criminalret. Alm. Del, (Saml. Skr., bd. 3), Kbh. 1866, Tillæg 1, s. XXII.
- 38) Ørsteds Betydning, 1. Halvd., s. 409.
- 39) Rauch, s. 28, Holzhauser, s. 124f.
- 40) Ørsteds Betydning, 1. Halvd., s. 407f.
- 41) Retslæren II, s. 623.
- 42) Jfr. de beske bemærkninger i Indledning, s. 45. Se for franske forhold, A. Bertauld, Cours de code pénal, Paris 1864, s. 90f, for tyske forhold, Rauch, s. 30f.
- 43) Retslæren II, 617ff et passim. Jfr. i det hele E. Olrik, Studier over Tilregnelighedsspørgsmålet i Strafferetten, Kbh. 1897, særligt s. 35-43.
- 44) NTFF 1890 s. 99, Retslæren II, s. 617ff. Hvor Goos klamrer sig til den almindelige retsbevidstheds begreb om tilregneligheden, anså von Liszt den, i sit bekendte Münchenerforedrag alene for en midlertidig hindring for en rationel ordning af straffen, jfr. Z. StW., 1897, s. 82f.
- 45) Jfr. V. Bentzon i TFR 1918 s. 18, Retslæren I, s. 182 et passim.
- 46) Jfr. i det hele E. Olrik, Om Sondringer indenfor Forbryderne med særligt Hensyn til Modsætningen mellem Lejligheds- og Vaneforbrydere, TFR 1893 s. 27-101 og 153-203.
- 47) NTFF 1890 s. 104.
- 48) Mitteil. d. IKV, 1914, s. 14f. Hagerup var generelt for at afvente afklaringen af de faktiske forhold, TFR 1890 s. 241.
- 49) Indledning, s. 43-47, 62f, Retslæren II, s. 626f.
- 50) Denne opfattelse har sammenhæng med Goos' generelle uvilje over for civilretlig erstatning for ikke-økonomisk skade, jfr. Indledning, s. 44f. Retsgodet konstitueres p.d.e.s.

for Goos' retspositivistiske tankegang ved det af staten nedlagte forbud mod visse handlinger. P.d.a.s. afslører hans materielle retstridighedslære et mere naturretligt syn på retsgoderne.

Et supplement til Goos' syn på strafudmålingen fremkaldes af beskæftigelsen med Ørsted. Da Goos' »sociale gengældelsesteori« i første række udmåler straffen efter viljens retstridighed og ikke efter dens immoralitet, må forbyrdelsens almindelige egenskaber kræves lagt til grund for strafferammen. Goos hævdede parallelt med sin retspositivisme stedse, at rettens område (og herunder retstridigheden) var en provins af moralen.

Han medgiver nu, at retsordenens sædelige natur forbundet med menneskets sædelige frihed beskytter afskrækkelsestanken for indvendinger om at være menneskehedens uværdig. Gengældelsen skal forstås således, at den skal tilvejebringe et retfærdigt forhold mellem forbyrdelse og straf. En udmåling ud fra Ørsteds udviklinger på grundlag af straftrusselteorien vil stort se slå til. Gengældelsen skal derimod hverken være formel, altså behandle forbyrderen efter den regel, han selv har handlet efter, eller være materiel, altså påføre forbyrderen det samme onde eller et onde af samme størrelse, som det, han selv har forvoldt. Jfr. Ørsteds Betydning, 1. Halvd., s. 398f, s. 410ff, s. 415, 2. Halvd. s. 220f.

- 51) NTF 1890 s. 93f og 104, Retslæren II, s. 626ff. Særligt om betingede domme: Forhandlingerne paa det syvende nordiske Juristmøde i Kjøbenhavn den 28de, 29de og 30te August 1890, Kbh. 1890, s. 122ff. Förhandlingerna å det åttonde nordiska juristmötet i Stockholm den 27., 28. och 29. Augusti 1896, Stockh. 1897, s. 105ff.
- 52) Retslæren II, 2. 628. Se bl.a. Ørsteds Betydning, 1. Halvd. s. 408 og smst. s. 407 med accept af sikkerhedssynpunktets overvægt ved politiovertrædelser, modsat Indledning, s. 29 med tilbagevisning af Bornemanns opfattelse.
- 53)
- 54) Jfr. særligt Handbuch des deutschen Strafrechts, Stuttgart. 1889, s. 175ff.
- 55) Forhandl. paa det syvende nord. Juristmøde ... Kbh. 1890, s. 128ff. Retslæren II, s. 463ff.
- 56) Retslæren I, 243, R. von Ihering, Der Zweck im Recht I, s. 523ff.
- 57) Retslæren II, 624f. Betænkning afgiven af Kommissionen nedsat til at foretage et Genemsyn af den alm. borgerlige Straffelovgivning, Kbh. 1912, s. 88.
- 58) NTF 1890 s. 71.
- 59) NTF 1913, s. 37ff, 1918, s. 7ff.

Adresse: Sekretær, cand. jur. Bertil A. Frosell
Toldboldgade 53
DK-1253 København K